М. Л. Кропивницький

У цей великий день в історії нашого театру1, коли вся Україна шанує пам'ять великого артиста і несе думки свої до могили незабутнього корифея української сцени Марка Лукича Кропивницького, я, що починала свої перші кроки на сцені під його режисурою, не можу не згадати його щирим, вдячним словом. Тяжкі це були часи для трудящого люду, позбавленого прав, закріпаченого панами, для тих, хто був тільки робочою силою. Тяжка була доля народу і нелегко жилось тому, хто за народ покривджений заступався.

Треба було великої сили духу і характеру, щоб іти проти пануючого царського режиму. Та недаром жив і страждав славний кобзар України — Тарас Шевченко. Його заповіт, його правдиве слово, яке поставив він на сторожі інтересів обездоленого люду, створили чудеса: запалили серця, збудили свідомість мас, виростили нових лицарів, які віддали свій талант, працю і життя на користь народу, як перші сівачі на ниві освіти, культури й мистецтва.

Одним з відважних співців і заступників народних був Марко Лукич Кропивннцький — артист, керівник, і драматург українського народного театру.

Народився він у селі Жеванівці, коло (Єлисаветграда (нині Кіровограда), в сім'ї управителя у дідича того села. Скінчивши повітову школу в містечку Бобринці, був якийсь час вільним слухачем Київського університету на юридичному факультеті. Та, уступаючи волі батька, який хотів бачити свого сина чиновником, він вернувся до Бобринця, у міське управління (в так звану "Ратушу") і пройшов там за кілька років усі ступені чинів від простого канцеляриста аж до секретаря.

Але праця в канцелярії не задовольняла палкої вдачі юнака — він з наймолодших літ марив про сцену, про створення українського

народного театру. Тоді в таких закутках, як Бобринець чи Єлисаветград, були добре відомі твори Шевченка і Котляревського та прізвища тих артистів, що виступали колись на Україні в п'єсах Котляревського та Квітки-Основ'яненка — славетні імена Щепкіна, Соленика, Дрейсіга. Їхні традиції і спогади сучасників про них будили в душі молодого канцеляриста щире і незбориме бажання випробувати і свої сили на сцені. І коли М. Л. Кропивннцький зустрівся тут і подружив з своїм товаришем по праці Іваном Тобілевичем, що щиро поділяв його прагнення, тоді мрія обох друзів здійснилася.

З допомогою досвідченого актора Голубовського, що теж на той час опинився між ними, в Бобринці був створений аматорський гурток, який почав свої вистави спочатку в якомусь дощаному сараї, а згодом в домі місцевого багатія Медового, який, переконавшись, що діло хороше і користується успіхом у публіки, влаштував у своєму будинку сцену. Вистави аматорів не припинились і тоді, коли "Ратушу" перевели до Є;лисаветграда з усіма її відділами і урядовцями.

Марко Лукич, що мав від природи видатні сценічні дані: чудовий сильний голос, виразну дикцію, гарне лице і величну постать, а крім того, живу, веселу і вражливу вдачу, був великим гумористом у житті і на сцені. Він умів наслідувати і відтворювати аж до найтонших нюансів життєві типи, копіювати їх жести, характер і інтонації. Всі ці природні здібності давали йому право зайняти місце серед учасників аматорського гуртка, запорукою чому був і той успіх, яким він користувався і в Бобринці і в (Єлисаветграді. Та він — вимогливий до себе — не довіряв собі і своєму успіхові і, хоч тяжка і невдячна була йому та суха канцелярська служба, служба заради шматка хліба, мусив тягти ту важку тачку, щоб не залишитись на бездоріжжі.

Репертуар того часу був дуже обмежений: "Наталка Полтавка", "Сватання на Гончарівці", "Шельменко денщик", "Чорноморці", "Запорожець за Дунаєм"2 — от і все, але й цього було досить, щоб молодий початкуючий актор виявив свої здібності, свій талант перевтілення, своє уміння з'являтись на сцені тим чи іншим типом,

характером. Хто навчив того юнака так міняти своє обличчя, голос, свою постать і рухи? Адже юність його пройшла без поводиря, без видатного учителя, без досвідченого режисера. Хто ж навчив його? А хіба вчить хто орла літати, а соловейка співати? Такі артисти раз у століття родяться, а школа для них і режисер їх — їхнє життя і власна інтуїція3.

Коли слава про талановитого актора М. Л. Кропивннцького розійшлася по Україні, відомий перекладач Гомера, учитель Петро Іванович Ніщинський запросив його до Одеси — взяти участь у виставі їхнього аматорського гуртка. Ось тепер і довелося М. Л. Кропивницькому виступити у справжньому великому театрі перед широкою аудиторією і виявити всю свою сміліcть, увесь свій талант. Граючи з досвідченими аматорами роль Стецька в "Сватанні на Гончарівці", М. Л. Кропивницький провів цю роль ще яскравіше, ще натуральніше, ніж досі, незважаючи на те, що партнерами його були аматори, часто навіть не тверді у своїх ролях.

Той ентузіазм і запал, який викликала його правдива, не шаржована гра у публіки, вирішили його долю — він кидає; урядову службу і весь віддається театральній діяльності.

Крім сценічної діяльності, М. Л. Кропивницький починає творчу працю драматурга. Насамперед поема Шевченка "Невольник" дає йому тему для п'єси тієї ж назви, яка десятками років не сходила з репертуару українського театру. Потім "Дай серцю волю, заведе в неволю", "Доки сонце зійде, роса очі виїсть", "Глитай

абож павук" — п'єси, в яких відбилась вся сумна доля селян за часів кріпацтва. І коли б він нічого більше не написав, то й ці три п'єси могли б схвилювати душі і серця вдячних нащадків. Скільки в них гіркої життєвої правди, як яскраво змальована гірка доля української жінки!4

1875 року Марка Лукича запрошують до галицької трупи Теофіли Романович, з якою він і об'їздив міста Галичини та Буковини.

Повернувшись на Україну наприкінці семидесятих років, коли указом царського міністра Валуєва були заборонені всі прояви української національної культури — і пісня, і слово, і театр, Марко Лукич вступає до російської трупи Ашкаренка, що грала на той час у Кременчуці. Збори були погані, салонні п'єси успіху не мали, дефіцит був колосальний, платити акторам не було чим. Побачивши таке критичне становище товариства, Марко Лукич порадив Ашкаренкові зараз же писати до міністра Лоріс-Мелікова і просити його дозволу на українські вистави. Той так і зробив і невдовзі дозвіл був одержаний.

Нові можливості відкрились перед тими, в кого жорстокий указ Валуєва відняв був радість життя, можливість грати на сцені рідного українського театру.

Стрепенулись від радості серця, ожили надії і закипіла робота. До Кропивницького прилучились відомі йому талановиті аматори — Затиркевич, Вірина, Гримай, Максимович, Садовський та інші і з ними розпочалось справжнє діло народного театру.

Згодом Михайло Старицький, відомий громадський діяч і драматург, став на чолі цього колективу, як головний адміністратор і керівник. Його адміністративна діяльність і грошова допомога, якою він забезпечив усі матеріальні потреби трупи, усуваючи перешкоди, відкрили для українського театру вільні шляхи для дальшої творчої праці і розквіту сценічного мистецтва. І це було здійснено в повній мірі, коли до товариства прибули Марія Заньковецька і брати Тобілевичі: Іван Карпенко-Карий і Панас Саксаганський.

Не буду згадувати всіх мистецьких тріумфів і лаврів, які чекали артистів на їхньому шляху, — про це знають всі, кому дорогий український театр, — я тільки повинна сказати, що дуже трудно вирішити, чиї тут найбільші заслуги. Кому з усіх товаришів належить найбільша честь і слава за величне діло українського-театру?

Тут усі разом і кожен зокрема несли по камінчику, щоб збудувати величну будівлю мистецтва і культури.

Але віддаючи належну пошану всім видатним працівникам нашого театру, не треба забувати, що потрійний труд, який виконував Марко Лукич, бувши одразу драматургом, артистом, режисером і учителем цілого гурту артистичної молоді, вимагав надлюдських сил, надзвичайного напруження нервів і здоров'я. Та Марко Лукич був невтомний працівник. Його чудесна, жартівлива вдача допомагала йому побороти всі труднощі. Всі актори, яким він допомагав оволодіти сценічною технікою мистецтва, всі його учні, не виключаючи Садовського і Саксаганського, всі були закохані в Марка Лукича Кропивницького як артиста, режисера і великої душі людину.

Він до самої смерті залишався на своєму славному посту і не кидав любимої справи. Не кинув він її навіть і тоді, коли тяжка недуга зламала його фізичні сили. І помер Марко Лукич в дорозі, у вагоні, їдучи з трупою на сезон. Це сталося 1910 року.

Коли в думках оглядаєш пройдений ним артистичний шлях, на якому, крім троянд і лаврів, виростали часто терни колючі, коли згадуєш, скільки довелося перенести йому утисків заборон, розчарувань і тяжких пригод у своїй довгій мандрівці, то боляче стає на серці і мимоволі запитуєш себе: чому доля не дала Маркові Кропивницькому дожити до кращих часів, щоб побачити свій рідний народ, свій любимий театр у величній славі на вільній, оновленій землі?

М. П. Старицький

Та могутня сила гніву і протесту, що проймає всю творчість Тараса Шевченка, страждання і біль серця в кожнім слові безсмертного Кобзаря, його боротьба проти кривди і недолі свого народу зробила колосальний вплив на всю демократичну інтелігенцію, на всіх справжніх друзів народу.

Цей гнів священний промовляв до кожного чесного серця, запалював серця протестом і бажанням боротись з тяжкою кривдою, бажанням іти на допомогу народові.

І хоч за тяжких умов царизму, серед вічних заборон і репресій доводилось вести культурно-освітню діяльність, в останній чверті XIX сторіччя на широкій Україні, у містах її склалось багато громад, просвітних товариств, культурних гуртків, де працювала народна інтелігенція, не шкодуючи часу і сил. І тоді, коли вчені, знавці історичного минулого України, писали наукові статті і книги, — письменники і поети малювали в своїх творах життя народне, минуле і сучасне. Тоді славні імена Івана Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Старицького, М. Кропивницького і багатьох інших стали відомі і поза межами свого краю. Тоді і український театр, що в живих образах показував життя селян, виступив яв учитель і провідник волі, рівності і братерства між людьми.

В наш час, коли український радянський театр досяг великої майстерності і став не тільки видовищем і розвагою, але і школою, кафедрою, трибуною всесильного слова, дзеркалом душі людської, справедливим буде, оглянувшись назад, згадати добрим словом людину, що була першим фундатором цієї високохудожньої і гуманної інституції.

Людина ця — Михайло Петрович Старицький.

Ще з юних літ, читаючи безсмертні твори російської та української літератури, твори Пушкіна і Шевченка, Котляревського і Гоголя, він мріяв створити на Україні зразковий театр, дати йому потрібний репертуар і всі умови для творчої праці артистів. Це вимагало довгих років роботи, великих старань і коштів, це вимагало всіх його сил і здоров'я, але врешті він здійснив свою мрію.

Його щира любов до обездоленого, покривдженого народу накреслила йому життєвий шлях і була провідною зорею на все життя.

Коли інші працювали переважно над історичними темами, не даючи житейській "суєті" одривати їх від письменницької справи, Михайло Петрович присвятив себе справі театру, як його драматург і організатор, і не зійшов з цього шляху до самої смерті5.

Велику працю поклав Михайло Петрович на користь цього діла за все своє життя і як письменник, і як організатор першого українського товариства акторів. Минають десятиріччя з дня смерті Михайла Петровича Старицького, пишно розцвів у наші дні вільний радянський театр, на славу собі і людям на радість, а ще й досі мало кому з молодого покоління відомо, чим справді був Михайло Старицький для українського театру — ця винятково чесна, ідейна і талановита людина. Скільки праці, коштів, сил, життя і здоров'я поклав він на те, щоб згуртувати зразковий ансамбль артистів і керувати ним! Він як досвідчений полководець зібрав тоді кращі артистичні сили, по всій Україні розпорошені, зібрав ті мистецькі сили в один славний загін і сміливим побідним маршем виступив у похід.

Слава таких велетнів сцени як Кропивницький, Садовський, Заньковецька, Саксаганський прогриміла по всій Україні і поза її межами. Українське слово і пісня залунали по всіх просторах, незважаючи на утиски, обмеження і заборону. Великою заслугою Михайла Старицького є те, що він не тільки сам писав хороші драматичні твори, а й інших до цього заохочував, коли спостерігав у кому іскру справжнього таланту.

Перша драма Івана Тобілевича "Бурлака" викликала щире захоплення Михайла Петровича, і це захоплення дало авторові натхнення до дальшої праці на літературному полі.

Це був час, коли постійних труп не було, а талановиті аматори були розпорошені по всій Україні і грали то тут, то там, де прийдеться, і то дуже рідко.

Щоб зібрати всіх цих аматорів в один спільний колектив, потрібна була виключна енергія та віра в майбутнє своєї справи, в творчі сили народу. Ця віра жила в Старицькому. Він знайшов Кропивницького і братів Тобілевичів на Херсонщині, Заньковецьку, Грицая та Вірину на Чернігівщині, Затиркевича на Полтавщині, а решту театральних посад зайняли люди, що потребували праці і шматка хліба.

Я, що всю молодість прожила в глухому закутку України, теж опинилась в їх гурті, дякуючи Михайлові Старицькому, а разом зі мною і багато бідних дівчат, яким українська сцена стала рідною матір'ю після того, як лиха доля вигнала їх на вулицю рідного села, з батьківського дому.

Я мушу сказати тут кілька слів про себе, щоб була зрозуміла моя любов до театру і його корифеїв. Це трапилось зі мною, коли я, проста селянська дівчина, дочка вбогого польського шляхтича, через свої нестатки мусила шукати заробітку і шматка хліба і знайшла його в родині одного польського дідича, як вихователька його малих дітей. Але чудні і дивні події бувають в житті людському, події, які раптом змінюють усе і відкривають нам нові шляхи, нові виднокруги. Сталась нежданно страшна пожежа в домі того дідича в селі і там згоріло все його майно і всі хазяйські будинки. Розчарований селом, той пан з жалю і досади продав за безцінь свій маєток, а собі купив дачу в Києві на Лук'янівці. А поруч у близькому сусідстві, уся в кущах бузку і троянд, стояла друга дача, в якій жила родина Старицького і Миколи Лисенка. Туди щодня збирався гурт молоді, співаків, артистів, відбувались репетиції, читання нових творів перед початком нового сезону.

Тут, познайомившись з усіма, я опинилась у царстві мелодій і звуків прекрасних, чула чудові співи — хорові і сольні партії, і, нарешті, захопилась до глибини душі цією справою, коли зрозуміла, що тут

готується велике діло українського театру, що саме тут відбуваються репетиції, вчаться ролі, пишуться декорації, шиються театральні костюми і увесь гурт готується до першого виступу, а потім і до мандрівки по містах України, бо по селах не було дозволу грати. Тоді і вирішився мій життєвий шлях: спробувавши мій голос, мене прийняли до гурту як хористку. Згодом я стала артисткою, а потім дружиною одного з корифеїв театру — Івана Тобілевича.

А тоді, в те літо, трапилось ще одне лихо в родині мого хазяїна: він, що ледве живий вискочив з пожежі на селі, недовго жив після цього. Коли він помер, дружина його з дітьми в тяжкому стані виїхала з дачі на Поділля до матері, лишивши свою хату пусткою і мене в ній. Це було тяжко і сумно, але я була вільна, незалежна не від кого і з чистою совістю згодилась бути хористкою в новоутвореному театрі. Яка я була рада, горда і щаслива, приставши до цього, рідного моєму серцю, берега! Люди, що були хазяїнами цього діла, такі освічені і культурні, — які вони були ласкаві, сердечні і прихильні до всіх бездомних, безпритульних бідолах! Не гаючись, вони запросили мене перебратися до їх приміщення, і я у них почувала себе як в рідній сім'ї. Минуло більш як півстоліття, а я й досі забути не можу, ким був Михайло Старицький для незаможної шкільної молоді — студентів і курсисток. Яка це була високо-гуманна і чутлива до людського горя людина! В моїм власнім житті сталась згодом подія, що підтверджує правду моїх слів. Коли незабаром артиста Івана Тобілевича, чоловіка мого, було заарештовано і вислано до Новочеркаська на Дону6, — Михайло Петрович відвідав нас у нашій убогій землянці на Аксайській вулиці, де Іван Карпович мусив був працювати як коваль у кузні заради шматка хліба. Як щирий друг поставився він до нашого лиха — хотів дати нам на поміч значну суму грошей, щоб полегшити наше життя і дати змогу Тобілевичу не марнувати час в кузні, а писати драматичні твори для бідного репертуаром українського театру. Ця щира порада справді врятувала згодом від одчаю душу і мозок бідного вигнанця.

А тоді, в час зборів до великої артистичної мандрівки, який був піднесений настрій у всіх більших і менших працівників сцени! Це була

чудесна атмосфера, дивний світ вищих інтересів, де все своє, особисте, здавалось таким дрібним, мізерним перед величчю святого діла — народного театру. З якою увагою і любов'ю готувалися сценічні аксесуари, головні убори, жіночі вбрання і прикраси! Дружина Старицького — Софія Віталіївна, сама допомагала в цій справі, вибираючи узори і зразки історичних костюмів. До правдивого відображення народного життя ставились дуже поважно. Уся діяльність молодого гурту ішла під прапором життєвої правди.

Шарж, буфонада і утрировка в ролях були суворо заборонені. Цей спосіб, "дражнить хахла" і викликати тим оплески і сміх, вважався недостойним справжнього артиста.

Яких великих коштів, якої праці вимагала справа організації українського зразкового театру! Доконче треба було забезпечити колектив приміщенням на весь сезон, створити новий репертуар і дати йому належне оформлення, костюми і декорації — це все вимагало від керівника самовідданої праці, палкої любові до народного театру і знання діла. Та Михайло Петрович поборов усі труднощі, не шкодуючи ні сил, ні здоров'я, аби здійснити свою здавна укохану мрію.

Нарешті наступив бажаний час, почались вистави з участю всіх визначних артистів трупи — Кропивницького, Садовського, Заньковецької, Саксаганського, які справили надзвичайне враження на глядачів. Цей винятковий успіх українського театру був великою радістю Михайла Петровича Старицького і нагородою за всю його працю організатора і письменника-творця. Бо і в той час і пізніше він збагачував рідну театральну літературу багатьма творами з народного життя, з історії, в яких відбилась доля народу — з його злиднями і кривдою. Ці твори весь час не сходили зі сцени театру і давали артистам нагоду виявити весь свій блискучий талант.

Творчість М. П. Старицького, всестороннє освітлюючи життя народне, давала змогу трагічній артистці Марії Заньковвцькій, граючи роль героїні з п'єси "Не так склалось, як жадалось", глибоко

зворушувати серця слухачів і доводити їх до сліз, показуючи кривду бідної дівчини, а Маркові Кропивницькому у водевілі "Як ковбаса та чарка" смішити глядачів до сліз. З багатющої галереї типів, змальованих у його творах, було на чому розгорнути свої таланти всім артистам — великим і малим. Він створив цілий репертуар українських п'єс — драм і комедій, в яких відбилось життя і гірка доля народу, його страждання і деякі комічні гумористичні риси. Його твори, що весь час не сходили зі сцени, склали не одну книгу: "Не так склалось, як жадалось", "Утоплена", "Циганка Аза", "Зимовий вечір", "Сорочинський ярмарок", "Чорноморці", "За двома зайцями", "Маруся Богуславка", "Ой, не ходи, Грицю", "Богдан Хмельницький" та інші; його прозові та поетичні твори і переклади з інших слов'янських поетів і письменників свідчать про високу культуру, благородні переконання, про щире бажання щастя, волі і свободи для свого народу.

"Ось де я найшла свій світ, своїх людей, своє життя,— писала я тоді до своєї матері на Україну, — ось коли ваше серце може бути за мене цілком спокійне. Отут я оживу і наберусь сили і здоров'я до дальшої світової мандрівки".

П. К. Саксаганський

Молодший син родини Тобілевичів народився в селі Костоватій на Херсонщині, де його батько служив прикажчиком у маєтку багатого дідича7.

Любов юнака до свого обездоленого народу, що зародилась в його серці ще з дитячих років під впливом матері-селянки, керувала вибором його життєвого шляху. Скінчивши школу, а потім і військову службу, він вступив до лав артистів українського театру, що тільки недавно почав свою діяльність під дирекцією М. П. Старицького. Він з запалом молодого ентузіаста весь віддався творчій праці, він горів і інших

запалював бажанням відтворити на сцені правду людського життя в ті тяжкі часи. Мати і старший брат Іван Тобілевич були його першими учителями на цім шляху, яким пішли і брат Садовський і сестра — Марія Садовська.

Все оточення тодішнього життя на селі, з народними злиднями, темрявою і убозтвом робочого люду, вся розкіш і пишність панського життя були теж доброю школою для уважного спостерігача, школою, що наочно доводила всю нерівність класів, те провалля, що відокремлювало панів від селян.

Переселившись до міста, де жив тоді і працював на урядовій службі старший брат Іван, він і там побачив тяжку картину горя і неволі народу. В домі брата він зустрівся і зійшовся з щирими народолюбцями, які, бажаючи прийти на допомогу народові, покладали великі надії на виховний вплив театру. Тут, у цім гурті культурної молоді, читались твори визначних письменників — Бєлінського, Добролюбова, Герцена та інших провісників революції, тут зародилась перша думка про український театр.

Згодом тут чулись українські народні пісні, декламація, відбувались репетиції аматорських вистав, в яких брав участь і учень реальної школи Панас Карпович Тобілевич.

І вступивши згодом до професійних артистів, Панас Саксаганський прийшов туди не з порожніми руками, бо він часто одвідував і гастролі російських труп з участю видатних майстрів — Самойлова, Щепкіна, Ольдріджа і Сальвіні, які були добрими учителями театральної науки для молодого актора.

А крім всіх цих сприятливих умов, ще й сама природа обдарувала його такими багатющими даними зовнішньої і духовної краси, такою силою таланту у вияві найглибших переживань людського серця, що це дало йому загальну славу і любов.

Він глибоко шанував і любив майстрів російської сцени, що розкривали в своїх образах велич і почуття людського серця, запалювані геніальними творцями російської літератури, він любив щиро і українських письменників, послідовників Шевченка, тих, що проповідували рівність і свободу! Він схиляв чоло перед величчю театрального мистецтва, як перед кафедрою добра і правди!

"О, служити таким ідеалам — любо!" — каже Іван Тобілевич в "Суєті" устами лицедія Барильченка, висловлюючи свої переконання про високі завдання театру в житті людському. Нудити свідомість мас, бичувати зло сатирою гострою, а сміхом через сльози примушувати людей соромитись своїх лихих вчинків! О, таким ідеалам служити любо! Тут можна й поголодати, коли знаєш, що несеш нехибно цей стяг священний8.

Ці думки і стремління були провідною зорею в діяльності братів Тобілевичів, що освітлювала їх трудний життєвий шлях від початку до кінця їхнього життя. Але це не зломило їхньої енергії і бажання служити своєму народові, щоб "зменшить ту біду, те лихо, що на селі панує".

Важкий це був шлях, яким ішли корифеї українського театру! Шлях вічного переслідування, погроз і заборон від царського уряду. На воловій шкурі не списати всіх зневаг і заборон, які надали з урядових установ на українське слово, пісню і думку, коли в них виявлялось справжнє життя трудового народу, бажання волі і ненависть до панів, до визиску людини людиною.

Легко зрозуміти, як це впливало на духовну рівновагу артиста, який був одночасно і режисером і відповідальним керівником театрального гуртка! Як ця боротьба руйнувала здоров'я артиста, сили його моральні і фізичні!

Минуло два десятки років такої боротьби за своє укохане, рідне діло, а вже перед революцією почав слабнути і здавати колосальної сили і мужності організм Панаса Карповича Саксаганського.

"Не годи, а тяжкі пригоди руйнують силу і здоров'я чоловіка", каже народне прислів'я. Отже й тут сталось щось подібне: життя принесло братам нежданo-негадано стільки тяжких ударів і переживань, стільки "пригод", що і найсильніший упав би під їх тягарем: насамперед стався арешт і заслання брата Івана на Донщину на п'ять років без права виїзду куди-небудь. Ця страшна подія на довгі роки завдала всій родині туги і жалю тяжкого, якого не зменшили великі артистичні успіхи талановитих братів.

Після повернення старшого брата на сцену сталась нова тяжка подія — поділ трупи, коли Панас Саксаганський лишився сам з братом і сестрою і мусив починати всю працю спочатку, щоб створити достойний колектив і, подолавши всі труднощі, почати роботу. Це були часи, коли виявилась вся сила мужності обох братів у нещасті, їх любов до театру, до праці, — їх невсипуща енергія у виконанні складних обов'язків головних поводирів нового гуртка артистів9.

Через рік-другий театр під керуванням Саксаганського в мандрівках по Україні і поза межами її здобув собі загальну любов і пошану, здобув лаври і троянди, якими вдячна молодь стелила шлях обраним артистам і укрила незабаром ранню могилу артистки Марії Садовської, рідної сестри Тобілевичів.

Це був страшний удар для братів, які були безмежно закохані в свою талановиту, веселу єдину сестру. Крім того, тут було ще й інше нещастя — втрата артистки на перші ролі, які так блискуче виконувала Марія Садовська! А коли час загоїв трохи ту болючу рану в братерському серці, а талант артистки Любові Ліницької усунув цю невигоду, і діло знову стало розквітати пишним цвітом і чарувати людські серця, особливо в робітничих районах України, коли товариство мало вже всі потрібні для своєї діяльності аксесуари і допоміжні засоби — бібліотеку,

костюми і декорації, тоді сталось нове нещастя, що надовго припинило діяльність цілого колективу: одного ранку згорів театр, в якому ми грали. Це сталось в Катеринославі, де робітники так любили наш театр. Зборів театр, згоріло чимало людей, а разом все добро і майно трупи — всі костюми і декорації. Всі артисти вискочили з вогню, як були на сцені, і вся їх одежа згоріла.

Чиясь шляхетна допомога стала в пригоді цьому лихові і дала нам змогу знову розпочати працю. Були куплені на базарі якісь недоноски з старої одежі і в них треба було віднині, на якийсь час, виступати артистам.

І знову час заволік туманом тяжкі події, пережиті всіма товаришами, і знову з почуттям надії в серці, не маючи іншого певного пункту, бо всі театри були зайняті, поїхав наш гурт до міста Вільно на літній сезон.

Але й ця надія була несподівано зруйнована. Ніхто не пам'ятав влітку такої зливи, такої дощової пори, коли страхітливі потоки води лились на нещасних артистів у пустому театрі, тоді, коли мешканці міста сиділи по хатах, ховаючись де хто міг від того нещастя.

За той час, коли заборонені були на Україні вистави українського театру10, трупа Панаса Саксаганського побувала по всіх далеких закутках Росії з півночі на південь — від Кронштадта, Москви, Казані — аж до міст Криму, Кавказу і Польщі.

Через брак театрів у деяких містах ми грали зимою в літніх театрах і замерзали від холоду. У Варшаві (де нам теж довелося грати в літньому театрі) ми одвідали могилу знаменитого польського артиста Жулковського. Там Саксаганський випадково зустрів свою землячку Ніну Левченко, яка згодом стала його дружиною і другом вірним на все життя.

В останні роки його артистичної діяльності перед революцією було вже знято заборону грати на Україні, але ті криваві погроми, які терпіла повсюди людність єврейська, тяжким робили життя Панаса Карповича, благородне серце якого повставало проти всякої неправди і насильства; тяжкими і безрадісними робили вони його думки, почуття і переживання. А разом з тим довготривала недуга брата, що закінчилася нарешті смертю, пригнітила остаточно його душу. Те, що Саксаганський робив потім, було тільки блідою тінню з його кипучої діяльності молодих років.

Велика і дивна сила таланту Саксаганського справляла на глядачів незабутнє враження: його уміння перевтілитись з одного типу в другий, змінюючи своє лице, рухи, поставу і голос, давали йому змогу виконувати різноманітні ролі, типи і характери. Він грав одночасно Возного і Стецька, смішного дивака Бонавентуру Копача і героїчного Гната Голого, старого Шпоньку і молодого ентузіаста Івана Барильченка і десятки інших типів репертуару українського театру.

Серед тяжких пригод, що зливою лились на гаряче серце артиста, його найбільш підтримувала глибока любов брата і дружини, а також безмежна любов усіх трудящих верств глядача, робітників і шкільної молоді. Про ту всенародну любов до славного артиста можна багато сказати. Маси простого робітничого люду завжди заповнювали театр, коли виступав Саксаганський. І зміст п'єс і художнє виконання будили в них свідомість і благородні почуття, давали пораду і науку, як жити треба на світі.

І хоч фізичні сили артиста почали слабнуть, але, коли сталась всесвітнього значення подія і ясне сонце революції прогнало темряву і знищило кайдани неволі, тоді знову воскресла бойова сила його душі, і він з подвійним запалом узявся до праці, дякуючи своїй долі і великому вождеві народів Сталіну, що дали йому щастя бачити за свого життя свій край назавжди вільним і радісним.

М.К. Заньковецька

Коли почав свою діяльність український народний театр — здавалось, що вогненний стовп заяснів у пустині чудесним світом. Почулось з кону рідне слово, полилася жалібна пісня Наталки Полтавки — "Віють вітри, віють буйні", яку співала артистка Марія Заньковецька, показуючи здивованим слухачам тяжке горе української дівчини.

Серед широких просторів, серед поетичних закутків України, далекі від суєти широкого світу родились і виросли ті, що мали стати своєму народові друзями і поводирями.

До тих запальних юнаків, що стали до бою за щастя свого народу і воювали не мечем, а гарячим словом, належить і славна дочка України — Марія Заньковецька.

Неначе з наказу вищих законів правди і справедливості, в різних закутках нашого краю в один майже час встали всі учасники того славного походу молодих ентузіастів, що здивував і підкорив усі серця на просторах нашої країни. Серед тих героїв, яким за єдину зброю було тільки слово, серед тих велетнів духу перше почесне місце посіла Марія Заньковецька. Вона не побоялась порвати зі всіма традиціями свого заможного стану, кинути спокійне життя і ступити на тернистий шлях артистки народного театру.

Вихована на селі, в родині заможного дідича Адасовського, серед розкішної природи Чернігівщини, вона ніби з'єднала в своїй душі всі творчі сили землі рідної, всі скарби і дари щедрої природи — її красу і талант. Сама природа обдарувала її всім тим, що робить людину безсмертною, даючи їй право бути першою між перших. Всі привабливі риси її постаті, обличчя і голосу, обік великої сили таланту, серця і розуму, створили чудо. З її появою на сцені театру захвилювалось мертве море людського життя, закипіло до самих глибин таємних і загуло бурею, вибухом ентузіазму, подиву і великої радості.

З появою Марії Заньковецької неначе народилась якась нова, чудодійна сила, немов джерело живої води влилось в життя, в серця людей. Хто з нас не пам'ятає її творчого натхнення? Хто не зливався з нею почуттям? Хто не плакав з нею разом? І друзі і вороги — всі були захоплені одним великим враженням від якогось нежданого чуда і ті враження, я певна, залишались, як святиня, в серцях їхніх і збереглись аж до кінця їх життя!

І не тільки збереглись, але й опромінювали все їхнє існування! Вона розбудила думку і свідомість, у мільйонах душ запалила іскру любові до всіх покривджених і знедолених, життя і страждання яких так яскраво відтворені були артисткою. Недаремно лились в горі і неволі сльози жінок, недарма гинули в журбі безліч людських душ!..

Марія Заньковецька зібрала в скарбницю свого чулого серця сльози ті, по всій країні розвіяні, зібрала, зогріла теплом свого почуття і як живі самоцвіти повернула народові, винесла на подив усього світу.

Вся кривда і несправедливість суспільного ладу державних установ царизму, усі ті жертви панської сваволі, класової і національної нерівності, показані артисткою з вражаючого, ні з чим незрівнянною силою, все те небачене ще ніколи на сцені збудило серед широких мас глядачів почуття жалю, обурення і протесту. І коли хто тепер скаже, що український народний театр протягом своєї майже півстолітньої діяльності працював на користь всіх страждущих і пригноблених, вірний ідеалам революції, то це не буде пустим самохвальством. Те ж саме сказати треба і про всіх ного видатних діячів: вони часто, і інколи навіть підсвідомо служачи одному "богові мистецтва", служили разом з тим і високим ідеалам людства: ідеалам волі, рівності і братерства. І тільки тому, що їх проповідь лунала з театральних підмостків, що проповідники її виступали під маскою актора, а урядові сфери дивились на них як на камедіантів, тільки тому український театр, ця важлива кафедра живого слова, залишилась цілою серед тодішнього лихоліття, серед руїн і звалищ.

Кожна роль Заньковецької, кожна постать жіноча, в ланцюги недолі закована, була відтворена артисткою з такою правдою, з таким захоплюючим душу трагізмом, що глибоке співчуття охоплювало глядачів; до тих нещасних "безталанних" і "наймичок", запалюючи в їхніх душах вогонь протесту і гніву проти насильників.

Сорок років свого життя присвятила Марія Заньковецька народному театрові, сорок років йшла вона тернистим шляхом утисків, заборон і різних перешкод, які робили професію артиста за тих часів однією великою виснажною боротьбою за свої ідеали. Крім того, професія артиста на той час не була почесною і бажаною в уяві більшості громадянства, і батьки здебільшого не дозволяли своїм дітям іти на сцену. Це й було причиною тяжких непорозумінь між видатною артисткою і її родиною — батьками та чоловіком, які протестували проти її бажання працювати в театрі. Вона щиро любила своїх рідних, але бажання служити народові перемогло всі інші доводи і вони мусили скоритися. А та гучна слава, та любов і ентузіазм, якими оточене було славне ім'я Заньковецької, замирили всіх її рідних і близьких з її професією української артистки. Але скільки страждань випало їй пережити, скільки безсонних ночей провести, скільки пролити гірких сліз! Вона твердо і рішуче ішла по обраному шляху, свідома свого обов'язку громадянки, будучи глибоко переконана у великому впливові театру на суспільство, на народ. Те переконання зробило її мужньою і дало сили боротися з усіма труднощами тривалого мандрування з півдня на північ, зі всіма невигодами і нестатками. Не спокушали її перспективи замоленого, розкішного життя з багатим чоловіком, якого вона лишила, вступивши на сцену, не зманювали її і обіцянки великого гонорару на сцені імператорського театру, куди її не раз запрошували під час перебування трупи Старицького в Петербурзі. Тоді великий світ російської інтелігенції вперше побачив на кону театру трагічний, зворушливий образ української жінки і дівчини і віддав їй честь і пошану в захоплених рецензіях. Тоді весь ансамбль театру, а серед нього Марія Заньковецька, святкував визнання рідної української сцени, любов до неї російської демократичної інтелігенції.

Тільки любов народу і мирила артистів з умовами тяжкого мандрівного життя.

Ніколи не забути тих бур оплесків і овацій, якими вітали і проводжали глядачі корифеїв — Садовського, Саксаганського та інших, а найбільше славу і гордість нашого театру Марію Заньковецьку. Скільки вогню, скільки святого запалу лилось з кону в серця глядачів і знову вертало на кін у громових оплесках і вигуках "браво" і "слава", утворюючи живу течію взаємного порозуміння! Корифеї українського театру жили і творили з глибоким переконанням, що вони творять не пусте діло розваги, а несуть народові користь моральну, надію на волю, на краще майбутнє, несуть і освіту. Коли б зібрати в одно всі хвалебні гімни, якими столичні рецензенти виявляли своє захоплення і здивування, оцінюючи гру Марії Заньковецької і запрошуючи її енергійно на імператорську сцену, обіцяючи їй почесне місце серед столичних артистів, то було б ясно, що ці похвали могли б запаморочити голову менш переконаній людині і повести її на роздоріжжя. Але Марія Костянтинівна була щирим і вірним другом свого обездоленого народу і хоч любила гаряче і щиро Росію, її мистецтво, її геніальних поетів, її величний театр, та не піддалась ні на які намови дирекції імператорських театрів і залишилась вірна своїй ідеї служіння простому народові — в ролі артистки нужденного, але гордого і талановитого українського народного театру. Вона одмовлялась тим, що "гріх лити воду в море, не освіживши нею безводні пустині Сахари".

Коли б зібрати в одно всі квіти і вінки, якими засипали і обдаровували артистку, коли б зібрати всі сльози, пролиті з нею разом, всі зітхання... Коли б! Та все минає... і не вертає! Залишається лише спомин про те велике і святе, якому віддала людина життя і любов, спомин про ті високі ідеали, які запалювали і вабили до життя душу Марії Заньковецької в часи її молодості, які освічували і гріли її ясну осінь і тішили похилу старість аж до смерті. А те моральне задоволення, те почуття, що недаром прожите життя, що виконаний свій обов'язок перед вітчизною, перед громадянством, дало їй спокій і силу пережити всі минулі лиходні, біль минулого і дожити до кращих днів.

І. К. Тобілевич

/ Карпенко-Карий/

29 серпня старого стилю 1944 року скінчилося 99 років з дня народження українського артиста і драматурга Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)11.

Народився він у сім'ї вбогого прикажчика Карпа Тобілевича в маєтку багатого дідича на Катеринославщині. Тяжкі це були часи, часи кріпацтва, насильства, неволі. З дитячих років бачив він тяжкі людські злидні, темряву і кривду. Душа його боліла, а в серці будився протест і щире бажання боротися з тим лихом, що на селі панує. Його мати — колишня кріпачка багатого пана Золотницького, яку батько викупив з неволі, була першою вчителькою сина, вчителькою, що заклала в його душу любов до свого народу, до його художньої творчості, до тих мистецьких і поетичних скарбів, які втілені в його казках, піснях і переказах. І він протягом усього життя залишився вірним тим почуттям, винесеним з рідного села і батьківської хати, де під впливом матері розцвітала любов і родинна згода. Під тим же впливом виросли і молодші брати Івана Тобілевича — Садовський і Саксаганський. І в їхніх серцях ніщо не згасило любові до України, до простого люду — ні казенна школа, ні військова служба, ні що інше. Доля українського народу була головною метою життя і творчості всіх трьох братів.

Саме життя з днів молодості ставило Івана Тобілевича в такі умови, в яких він мав змогу знайомитись з безліччю дійових осіб складної трагедії українського народу, з робітниками — напівголодними і обідраними, з пишними панами, з простим хліборобом, з нужденним наймитом і вигодованою міською бюрократією в золоті і оксамиті, з убогими хатинками і розкішними палацами. Він добре вивчив те середовище темряви, експлуатації, насильства і визисків. Які страшні потвори виростали тут, постаті, які втілювали огидну людську скупість, пожадливість, здирство! Які типи! Маючи багато достатків, всякий

такий Терентій Пузир мільйонер бажав мати ще більше і досягав своєї мети, жорстоко грабуючи і визискуючи робочий люд.

За дитячих років Іван Тобілевич бачив чимало тяжких картин горя і недолі, бачив, як плакала мати і просила батька, щоб зменшено було непосильну працю кріпаків на панських ланах, працю нещасних людей, що падали на лану від утоми і безсилля.

Любов до мистецтва, до театру виросла в його серці під впливом чарівної краси краєвидів України, під впливом чарівного голосу матері, яка знала і чудово співала всі арії з "Наталки Полтавки". Ще служачи у панів, вона бачила цю виставу у виконанні артистів мандрівних театрів Жураховського і Молотковського.

Це було тоді, коли славні твори Котляревського та Тараса Шевченка вже ставали відомі не тільки в містах, але й по селах України, і пани дозволяли іноді своїм кріпакам дивитися вистави мандрівних театрів.

Молодий Іван Тобілевич, скінчивши чотирикласну школу в місті Бобринці, заради шматка хліба мусив поступити як канцелярист до частного пристава, а потім і до губернської канцелярії, як урядовець. Але справа українського театру не переставала хвилювати серця молодого чиновника. З Бобринця Іван Тобілевич ішов до Єлисаветграда пішки шістдесят верст, щоб побачити знаменитого англійського трагіка Ольдріджа, який грав того вечора в трагедії Шекспіра "Отелло". Так само не боявся він ні труднощів дороги, ні інших невигод, коли в Єлисаветіраді гастролювали столичні російські трупи з участю першорядних артистів. В російських театрах ще з молодих років його найбільше захоплювали герої творів Островського і Грибоєдова. Взагалі він дуже рано почав цікавитись тим впливом, який театр робить на людські серця.

Він систематично читав і знав напам'ять драми російських та західноєвропейських класиків — Островського, Грибоєдова, Шекспіра та

інших. В часи, коли йому довелось працювати секретарем міської управи в Єлисаветграді, він познайомився з артистами російського театру, виступав не раз в їхньому ансамблі, граючи з успіхом роль Жадова в "Доходном месте" Островського.

Тоді ж за ініціативою і участю Івана Тобілевича, членів його сім'ї та деяких учителів і міських службовців були влаштовані українські вистави, прибуток з яких ішов на користь ремісничої школи для незаможних дітей і Червоного Хреста. Було багато праці, але вона давала моральне задоволення, бо приносила користь людям, а це для Івана Карповича було найголовніше; все своє життя він допомагав людям як міг, ділився з ними останнім своїм достатком.

Час минав — вся родина жила в Єлисаветграді; у секретаря були вже дружина і четверо дітей. Старшого сина назвали Віссаріоном на честь Бєлінського; в домі відбувались літературні вечори — читали, співали, декламували брати і сестра Марія.

Мати раділа, що діждала щастя бачити всіх живих і здорових в одній оселі. І все було добре. Та чорна хмара вже нависла над краєм, над світом, хмара, з якої грім мав зруйнувати не одну оселю, не одні ясні надії. Це була війна 77 року, що забрала на шипкінські висоти багатьох юнаків, і урядова заборона всього українського на Україні, що сталася 1876 р.

А коли на "шипці" все заспокоїлось, коли війна "кінчилася і син Микола (Садовський) живим повернувся до сім'ї, коли той страшний циркулятор 76 року був частково забутий і український театр почав відроджуватись, спочатку в аматорських виставах та українських виставах російських труп, коли стало легше дихати, тоді знову в родині Тобілевичів склалося не все гаразд. Насамперед у службовій діяльності Івана Тобілевича: начальникам і співробітникам не подобалось його бажання допомогти людям, бути оборонцем і заступником покривджених.

Його любов до українського театру теж викликала обурення. В кінці-кінців за діяльність, що "підриває державні устої", Івана Тобілевича звільняють з посади секретаря правління. І це, здавалося, був ще дуже щасливий вихід, бо приятеля його доктора Міхалевича і брата дружини вислали на сім років до Сибіру.

Тоді ж сталась і інші тяжкі нещастя. Спершу занедужала стара мати і померла. Потім майже одночасно захворіли донька Галя і дружина. Незабаром дружина померла. Щоб лікувати хвору доньку, треба було везти її до моря на лиман, але й це не допомогло дівчинці — Галя померла, і Іван Тобілевич лишився сам у хаті з маленькими дітьми і старим батьком, що вже нездужав працювати.

Сумні настали часи, про які не любив він згадувати... З тої безодні горя збудив його лист друга —Марка Кропивницького і брата Миколи Садовського, в якому вони сповіщали, що заборону з українського театру знято, що вистави починаються, і вони просять його негайно до свого гурту.

Це врятувало життя і майбутнє всієї сім'ї. Іван Тобілевич, знесилений зруйнуванням свого рідного гнізда, свого щастя, попрощався з батьком, з дітьми, З дорогими могилами і поїхав туди, де ждала його здавна укохана жінка — сцена.

Так закінчився перший етап життя Івана Тобілевича.

Важко оцінити той вплив, який гнівна муза Шевченка робила на різні верстви громадянства шестидесятих років, починаючи від бідної хатини кріпака аж до затишного кабінету міського інтелігента, ученого-народолюбця.

Творчість Шевченка була, є і буде невичерпним джерелом натхнення і революційного громадянського пафосу.

Про це будуть написані цілі томи.

Недаремно боровся і страждав поет: його натхненні, пророчі слова, його літературна спадщина, життя, повне муки, і передчасна смерть — будили свідомість народних мас, закликали до боротьби проти деспотизму і разом з творами і життєвим прикладом інших геніальних поетів і письменників, імена яких дорогі серцю нашому, ростили і виховували сміливих лицарів, відважних борців за правду.

Недаремно боровся і страждав Тарас Шевченко, співець горя народного і могутньої сили народної. Кожна гірка сльоза, що відбилась у його безсмертних творах, викликала в серцях мільйонів протест проти зла і рішуче бажання боротися з ним.

Перед тим величним пам'ятником, що збудували вдячні нащадки кобзареві України, я разом з усім народом низько схиляю своє чоло і до ніг його клад своє серце, повне любові.

А разом з тим, поки ще не ослабла стара моя пам'ять, я хочу поділитися з молодим поколінням читачів деякими фактами й відомостями з життя близьких мені людей, на яких відбився вплив творчості великого поета, фактами, які може й не дуже відомі широкому суспільству. Я хочу сказати, що той вплив, який робили твори Шевченка на все суспільство, не оминув і сім'ї Карпа Тобілевича, його сивів — Івана, Миколи і Панаса та дочки Марії. Батько їх і мати знали напам'ять багато віршів і пісень Шевченка, і вони були першими учителями своїх дітей, прищепивши молодим серцям гарячу любов до поета.

Мати була неписьменною і коли діти почали вчитись у школі, то найбільшою радістю для неї було слухати, як сини читали або декламували твори Шевченка.

З раннього дитинства ім'я поета було рідним і близьким всій сім'ї і саме під впливом тієї гарячої любові збудилось і виросло в юнаках бажання щиро послужити своєму народові.

Коли вся сім'я переїхала з села до Єлисаветграда, то там, в помешканні старшого брата Івана, збиралась щосуботи молодь на літературні вечори, і обік творів Гоголя і Шевченка, які користувались найбільшим успіхом, читались твори Пушкіна, Некрасова, твори Чернишевського, Герцена та інших революційних письменників.

Ці вечори розширяли політичний світогляд молоді, роз'яснювали питання економічного і соціального ладу і урядової політики післяреформеної Росії, з усією, її класовою нерівністю, неволею і темрявою. Тут ще більше в душах молодих ентузіастів закипало бажання вибрати собі такий життєвий шлях, таку діяльність, щоб "хоч трохи поменшити ту біду, яка на селі панує". І такий шлях знайшовся. Такою діяльністю, що задовольняла моральні потреби братів Тобілевичів і Марка Кропивницького, став український народний театр.

Першим кроком на цьому шляху були аматорські вистави, організовані за приводом і з ініціативи Марка Кропивницького. У тих виставах брали участь Тобілевич, сестра їхня Марія і дружина старшого брата Надія.

До артистів того колективу належали чиновники, працівники різних установ міста, учителі, учні різних шкіл, юристи. Весь цей гурт був об'єднаний однією спільною метою, одним бажанням служити рідному ділу, справі освіти темного, замученого неволею українського народу.

Однією з перших вистав був "Назар Стодоля" Шевченка, любимий твір артистів і публіки, в якій Іван Тобілевич грав Назара, а його дружина — Галю. До речі тут буде сказати, що, як доказ любові Івана Карповича до пам'яті великого поета, дітям своїм він дав імена героїв

п'єси: Назар і Галя, а другу свою дочку назвав Іриною —іменем героїні з поеми "Невольник".

Театральним псевдонімом для своєї акторської діяльності Іван Тобілевич теж таки взяв ім'я одного з головних персонажів "Назара Стодолі" — Карого, роль якого після Кропивницького він виконував з великим піднесенням і щирістю.

Тоді ж Іван Тобілевич написав драму "Чабан" ("Бурлака"), в якій він відобразив тяжке становище селян під утиском царських посіпак і здирщиків.

Вся наступна літературна творчість Карпенка-Карого кристалізувалась під впливом революційно-народницьких ідеалів 60—70 рр., під впливом кращих творів російської демократичної літератури та Шевченкової музи. Згадаймо такі твори як "Безталанна", "Наймичка", "Не так пани, як підпанки", що малюють тяжку долю жінки українки в темряві, в злиднях і неволі.

Матеріалом для решти творів узяті були гострі теми епохи визиску і експлуатації людини людиною, бажання чинів, дворянства і жадібне стремління до збагачення, зростання сільських багатіїв.

Під впливом благородних стремлінь, під впливом творів великого кобзаря вибрав свій життєвий шлях і М. Л. Кропивницький, який, бувши забезпечений матеріально, залишив усе для непевної і хиткої кар'єри українського артиста. Цим шляхом пішли і брати Тобілевичі — Микола Садовський і Панас Саксаганський. Хто виконає з таким вогненним почуттям музичне соло з кантати, написаної на слова Шевченка "Б'ють пороги", як це робив артист Саксаганський! Хто в драмі "Невольник" зіграє так роль сліпого Степана, як це робив артист Садовський, хто заспіває так Степанову "Думу"!

Вистави цього аматорського гуртка були невичерпним джерелом радості і для артистів і для глядачів. Тут виставлялись твори Шевченка, Котляревського, Островського, Гоголя, Квітки-Основ'яненка. У мене збереглася рідка фотографія Івана Тобілевича в ролі Назара Стодолі, його першої дружини — в ролі Галі, та ще ціла група того гуртка з Кропивницьким, Садовський і Петром Ніщинським, учителем грецької мови, який написав популярні "Вечорниці" до другої дії "Назара Стодолі".

Діяльність цього гуртка, в якому молодь шукала морального задоволення і забуття тяжкої, гіркої тодішньої дійсності, була раптом припинена 1876 року циркуляром міністра Валуєва, який твердив, що нічого українського "не было, нет и быть не может". Цей жорстокий циркуляр надовго припинив діяльність людей, які готові були віддати всю душу культурно-освітній справі. Вони залишились, як бурею розбиті мореплавці, без керма і без вітрил. Тільки таємні щосуботні вечори в помешканні Івана Тобілевича, де під прикриттям танців, співу і музики відбувались все-таки літературні зібрання, задовольняли в деякій мірі тугу молодих товаришів за сценічною діяльністю. Тут читались твори всіх видатних російських публіцистів-революціонерів і закордонні видання: "Земля і воля", "Колокол" Герцена, перші марксистські твори, перекладені на російську мову. Це був наче університет надому.

Іван Тобілевич переклав тоді "Подлиповцы" Ф. Ре-шетнікова12 і трохи згодом, в часи арештів і трусів, цей твір закопали в садку, разом з іншими забороненими книжками, серед яких був і "Кобзар" Шевченка.

З того часу минуло довгих шість років. Багато води утекло в море за той час, багато сліз і крові пролилось на Балканах під час російсько-турецької війни. А коли затихла буря і солдати вернулись з бойового походу, а разом з ними і Микола Тобілевич (Садовський), тоді знову закипіла театральна діяльність розпорошеного гурту, бо саме в той час були зняті кайдани з українського слова і пісні і було дозволено українським акторам на сцені говорити рідною мовою.

Під керівництвом громадського діяча і письменника М. П. Старицького, з участю М. Л. Кропивницького був організований справжній український народний театр, який згуртував навколо себе всіх визначних аматорів і артистів з усієї України. Кропивницький, Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий, Заньковецька, Садовська, Затиркевич, Вірина, Грицай, Максимович, Манько та багато інших складали це товариство.

М. П. Старицький не жалів ні коштів, ні старань, щоб створити художній ансамбль і всі сприятливі умови для його існування і дальшого розвитку. Йому багато в цій справі допомогло те, що всі артисти, за малим винятком, були ідейні люди, переконані художники й народники, гарячі прихильники високих ідеалів Тараса Шевченка. Його геніальна творчість, що мала таке видатне значення в житті кожного працівника театру, робила той же вплив і на всіх письменників і композиторів.

Величні поеми і думи Шевченка дали натхнення українським композиторам. М. В. Лисенко скомпанував багато музичних творів, серед яких кантата "Б'ють пороги", сумний спів "Як умру, то поховайте" та багато інших являють собою справжні шедеври музичної творчості. Аркас, давши музичне і сценічне оформлення поемі "Катерина", створив драму, яка робила незабутні враження і довгі роки не сходила зі сцени театру Садовського і Саксаганського. Твори Шевченка, декламовані зі сцени артистами українського театру, знайомили широкі маси міської робітничої людності з безсмертними думками і закликами геніального поета і тим самим спричинились до поширення його високих ідеалів по всій Україні і поза межами її.

Коли через кілька років нашої театральної діяльності новин циркуляр заборонив українське слово і пісню на Україні, то хоч це робило нашу циганську мандрівку ще тяжчою через труднощі переїздів з півдня на північ Росії, одначе артисти українські не лякались ніяких перешкод, бо знали, що за межами України живе братній російський народ, шкільна молодь, робітники заводів, інтелігенція, які нас радо вітали і яким завжди було миле слово і пісня українського народу.

Світлий образ поета, пам'ять про його страдницьку долю, жила завжди в серні кожного артиста української сцени, з'єднуючи всіх в одну дружню сім'ю. Ніякі переслідування уряду, які доводилось терпіти, ніякі життєві катастрофи, що несли в собі загибель усього діла, не зупинили завзятців на їх шляху — служити ідеалам добра і правди.

Українські актори несли від берегів Чорного моря аж за Волгу, за Урал, в далекий Сибір слова, пісні, думки українського трудового народу. І той щирий, гарячий прийом, який зустрічали артисти на своєму шляху, був їм нагородою за всі негоди їх існування, підтримував їх дух, їх віру в те, що діло, якому вони віддали своє життя, є справді велике і святе.

М. К. Садовська

/ Барілотті /

Серед усіх незабутніх імен артистів українського театру ім'я артистки Марії Садовської повинне посісти почесне місце. Наймолодша з талановитої сім'ї Тобілевичів, вона взяла собі на сцену дівоче прізвище своєї матері, а разом з тим її чарівний голос, красу обличчя і постать, доброту серця і шляхетність характеру.

Виростаючи на селі, серед тяжких умов селянського життя, вона глибоко розуміла і відчувала думки, настрої, мрії і страждання простого люду. Тим-то вся творчість народна, пісні і думи, в яких народ шукав радості і розваги, були з дитинства такі рідні і близькі її серцю.

Батько її Карпо Адамович, з природи дуже розумний, хоч і малописьменний, добре знав, що тільки освіта робить людину достойною свого призначення і торує їй шлях у життя, і тому робив все, що міг, щоб своїм дітям дати освіту. 1 цю заповітну мрію-життя він здійснив з честю. Це було гордістю і славою його вбогого існування.

Все підготовляло молоду дівчину до майбутньої кар'єри української артистки: і арії Наталки Полтавки, які так гарно співала її мати, і сільські народні пісні, що співали дівчата на оденках в домі Тобілевичів. А згодом, коли вся родина переїхала з села до Єлисаветграда до власної хати, тоді все життя сім'ї і діяльність старшого брата Івана йшли спільною стежкою праці на користь майбутнього українського театру. Саме тоді Петро Ніщинський написав для хору свої "Вечорниці", які і до сьогодні не втратили своєї чарівної сили для слухача. Одбувалися літературні зібрання, репетиції, хатні концерти, читання класичних творів, творів Шевченка. Це були для молоді підготовчі лекції і по співу і по декламації.

Марія Садовська в ті роки вчилася в міській гімназії, але це не перешкоджало їй готуватися до театральної праці.

Закінчивши гімназію, Марія Садовська була цілком готова, щоб зайняти яку-небудь посаду при самій гімназії, та, провірившн свої почуття, вона не виявила в собі найменшої до цього охоти. Навпаки, страх її обняв і сум великий! Що робити, щоб не змарнувати часу, а віддати свій труд, свою душу на користь якогось рідного серцю діла?

В уяві тодішнього культурного громадянства вже народився і виростав великий інтерес до театру. Вже збирались в похід люди, яких природжений талант звав на це поле діяльності, радість захоплювала серця, виростали надії, але циркуляр 1876 року на деякий час вбив цю радість. Цей нежданий вирок приголомшив усе. Куди діти своє серце, свою працю, своє життя? Марія Садовська під впливом зневір'я і жалю на свою долю прийняла першу-ліпшу пропозицію якогось антрепренера і поступила в оперетку, щоб хоч яким-небудь чесним трудом заробити собі на утримання, бо в домі батьків разом з переїздом до міста виявились великі нестатки. Всі витрати і кошти на утримання сім'ї падали в зв'язку з хворобою батька на старшого сина Івана Тобілевича, у якого теж були свої обов'язки—дружина і четверо дітей.

Молода артистка, співаючи веселі опереточні мелодії, почувала в своїм серці велике розчарування, що не на той шлях вона стала, не там приймає оплески від глядачів, яких чарував її прекрасний голос і щирість виконання, бо не постатями опереточних героїнь вона мріяла підкоряти людські серця, не "веселими вдовами" здобувати їх любов, а стражданнями душі української дівчини, "Наталкою" робити незабутнє враження! І часто траплялось, що, нагороджена шумними оплесками і криками "браво!", молода артистка виходила з театру, обливаючись гіркими сльозами від почуття жалю, що не на той потрапила шлях.

Переболівши серцем те гірке розчарування, вона врешті дала себе заворожити одному юнакові, італійцеві, артистові оперети. Вона повірила його палким признанням, його завіренням у щирість почуття і згодилася бути його дружиною. Це принесло немало гірких переживань молодій жінці, а потім і матері.

Не було згоди, не було щастя. Та різниця характерів, переконань, звичок у домашньому побуті, його байдуже ставлення до її ідеалів рівності і волі межи народами — всі ці скарби духовні, винесені з рідного гнізда від матері-кріпачки та брата — переконаного демократа, щирого друга простого люду, були йому цілком байдужі і чужі. Згодом і він став для неї чужим, і вона, взявши своїх двох дітей, покинула і його і оперетку та повернулася до рідних, де вже її нетерпляче чекали.

А за цей час стались великі події, що схвилювали весь світ. Переживались тяжкі роки, вибухла війна, на яку мусив іти і брат Марії Микола. Минуло чимало часу, поки матері діждались своїх синів, а сестри братів своїх. Нарешті і сім'я Тобілевичів діждала дня радості — зустрічі з Миколою. Це була для сім'ї подвійна радість, бо майже одночасно вернулась до рідних і сестра їх Марія — теж жива й здорова, тільки сумна і знервована вкрай. У рідному гурті близьких серцю людей почали гоїтись рани серця, наступав бажаний спокій, оживали в душі ясні зорі забутих було надій...

1884 року з’їхались до Києва українські артисти, між якими була і Марія Садовська. Відтоді і розпочалась її праця на рідній сцені, спочатку у співочих ролях в операх, а потім і в усіх драматичних ролях у драмах і трагедіях тодішнього репертуару. Всі ролі вона виконувала з рівним захопленням, щирістю і глибоким почуттям ніжного жіночого серця.

Не було такої жіночої ролі в тодішньому репертуарі, виконання якої Марією Садовською не зворушило б глядача до глибини душі. Були ролі виключно трагічні в її виконанні, яких після її смерті жодна артистка не одважилась грати, почуваючи свою слабість перед відтворенням на сцені тієї величі страждання. Я говорю про роль Пракседи в драмі "Гуцули" польського письменника Ii. Корженевського. Після смерті Марії Садовської ця трагедія вже більше не бачила світу.

Перші роки своєї театральної діяльності Марія Садовська працювала під режисурою Марка Лукича, а коли згодом трупа поділилась, учителем її став брат Саксаганський, якому товариство доручило цю справу, бо наука театрального виховання була завжди невичерпною темою розмов Саксаганського з молодими акторами. Він був гарячим проповідником тих славних російських і європейських діячів і учителів мистецької творчості, які в життєвій правді шукають розв'язання всіх трудних моментів у виконанні будь-якої ролі. Життєва правда! Тож тільки цей великий дар спостережливості, що дає змогу бачити всі відтінки почуттів людської душі, робить артиста великим і безсмертним у відтворених ним тинах. Всі брати Тобілевичі мали від природи цей дар спостережливості, а тому працювати з ними було так легко і радісно. І театральна молодь слухала їх і вірила кожному їх слову, кожній вказівці.

Легко й радісно було режисерові працювати на репетиції з артисткою, що розуміла і вміла висловити словом і інтонацією голосу найтонші почуття людського серця. Марія творила образи, що потрясали до глибини душі слухачів, залишаючи незабутнє враження. Таке враження лишалось у глядачів після "Наталки Полтавки", таке враження переживали глядачі після похоронного співу Пракседи в "Гуцулах": "Ой, під горою під кам'яною, там сидів голуб із голубкою". Ця

пісня в чарівному виконанні артистки справляла таке враження на людей, що після її смерті на білім мармуровім пам'ятнику на її могилі ці слова і ноти були вирізьблені золотими літерами. Зате, коли артистка виявляла веселий настрій і співала на закінчення "Наталки" "Начинаймо веселиться...", то стільки щастя і радості світилось в її ясних очах, що всім ставало радісно й весело жити на світі.

Наскільки артистку тішив її успіх на сцені, радували ті оплески й овації, якими нагороджували її слухачі, настільки ж тяжке було її родинне становище —ніжної дочки, мати якої недавно померла, і люблячої матері своїх дітей, які лишились без батька і з якими вона мусила розлучатись на цілий сезон, бо возити маленьких дітей з собою під час тяжких мандрівок їх циганського життя було неможливо. Це одна з найтяжчих умов мандрівного життя українських акторів, які щороку переселялись з кінця в кінець великої держави. Це безнадійно тяжке становище руйнувало часто радість від мистецької праці, наповнюючи душу вічним непокоєм і тривогою за своїх любих пташенят, що виростають без материнського слова і ласки, як справжні сироти, забуті долею. І хоч діти були залишені в хаті старого діда, під його опіку і догляд надійної жінки, родички на селі, але серце матері не знало ні радості, ні спокою ні вдень, ні вночі.

Потім настало те, про що каже народна приказка, що "на віку—як на довгій ниві". Треба було пережити арешт старшого брата Івана Тобілевича і висилку його на п'ять років до Новочеркаська на-Дону, треба було прощатися з ним, виряджаючи в далеку дорогу. У цім горі був їй щирим другом, крім братів, один артист —Мова, який згодом став її чоловіком. Саме в Новочеркаську, де ми з чоловіком жили в засланні, одбувся їх шлюб і гучне весілля на радість усіх братів і всього товариства артистів. Було два роки спільної праці, а коли настали непорозуміння між головними діячами трупи, то Марія Садовська, яка любила всіх братів, тяжко переживала розлуку з тим, хто відходив. Але глибока любов до тих братів, що з нею лишились і вели далі своє, діло, загоїли всі рани серця, і вона працювала з ними до самої смерті, яка так раптово вкоротила їй віку в самім розквіті її сил — артистки, жінки і

громадянки. Це сталося в Одесі наприкінці зимового сезону 1891 року. Не стало на світі одного українського соловейка — так називали Марію Садовську ті, що її бачили і чули її чарівний голос.

М. К. Садовський

Доля України, життя народу, його злидні, неволя і темрява були майже ціле століття невичерпним джерелом тем для творчої праці найкращих українських письменників.

Згодом, у наслідок їх творчої діяльності, розпочав свою працю і український театр.

Якщо наукові і літературні твори були приступні лише для обмеженого гурту свідомих, культурних громадян, театр у живих словах і образах промовляв до кожного слухача, до кожного людського серця, будив у ньому свідомість і приспані буденщиною життя благородні почуття.

Серед тих, хто творив український театр наприкінці минулого століття, не можна оминути мовчанням світлого імені Миколи Садовського. Один з визначних і славних артистів українського театру, Микола Садовський народився в селі Костоватій на степовій Україні, на Херсонщині13, в родині Карпа Тобілевича.

Виростаючи на селі в дружніх стосунках з селянами, Микола, як і його брати, мав змогу глибоко відчути душу селянина, його недолю. Він сам зробився неначе членом великої селянської сім'ї.

Перші роки дитинства Микола Садовський прожив як у чарівному сні під опікою любої матері, що співала йому своїм чудовим голосом народні пісні, прожив серед краси природи, гаїв, садів і ланів, серед мелодій пісень і дум українських, в яких обездолений народ виливав свою тугу і шукав розваги. І коли через кільканадцять років доля поставила його на

сцені українського театру в ролі бідного бурлаки Миколи, чи ватажка Сави Чалого, чи гетьмана Богдана Хмельницького, чи Степана-невольника, то в його душі й уяві вистачило засобів, щоб характерними рисами відтворити постаті героїв сучасного та минулого.

У цьому допомагали йому зовнішні дані: велична постать, краса обличчя і голос, повний усіх відтінків почуття душі людської. Правду говорив часто Іван Тобілевич, що тільки за винятково сприятливих умов родяться такі таланти на світі.

Свою першу шкільну науку Микола Садовський проходив у місті Бобринці. Це дало можливість молодому учневі школи іноді бачити ті вистави, які влаштовував ного брат Іван разом з Марком Кропивницьким, багато про них чути, захоплюватись успіхами і грою артистів. Це також збудило в душі хлопця щиру прихильність до діла, яке так цікавило і хвилювало брата Івана, який був йому за учителя і друга. А коли через два роки брата Івана перевели до Херсона секретарем міської управи, а ще через два роки — до Єлисаветграда, то Микола теж був переведений туди в гімназію (Херсонську), а потім до реальної школи в Єлисаветграді, де на той час оселився і батько з усією родиною, купивши собі домок з садком на краю міста. Ці переїзди з школи до школи дали змогу юнакові жити під опікою старшого брата і знайомитись з життям міста; з суспільством, поділеним на класи панів і простих людей, дали змогу познайомитись з яскравими представниками народницької інтелігенції: учителем Дмитром Пільчиковим, доктором Панасом Міхалевичем та іншими, що були на той час ясним світочем у темряві ночі для молоді, що перші показали їй шлях, яким слід іти серед нетрів життя, щоб служити своєму народові.

Коли вибухнула війна 1877 р. проти Туреччини, Микола Садовський пішов добровольцем. Пішов, хоч міг і не йти, пішов, бо чула його душа не могла залишитись у затишку родинного гнізда і не відгукнутися на заклик братів слов'ян, яким загрожувала загибель і неволя.

Цей рішучий вчинок Миколи Садовського вимагав вії нього не абиякої мужності і сили волі, бо йти доводилось на явну згубу в чужий далекий край. Іти тоді, коли вже відкривалось для нього поле праці на сцені українського театру, бо коли час від часу ставились у місті аматорські вистави, то в них брали участь і брати Тобілевичі.

Сцена ж з перших кроків завоювала собі серця юнаків, і вони ще з того часу готові були віддати їй все своє життя. Але обов'язок громадянина поборов голос серця і мрію Миколи Садовського. Він пішов на бойове поле, де смерть косила свої жертви в широких степах півдня, на переправі через Дунай, через Балканські висоти, під мурами Царграда. Він бачив гори трупів, занесених снігом, і сам тільки чудом якимсь залишився живим серед того пекла. Тільки чудом! На Україну він повернувся тяжко знесилений тілом і душею.

У мене залишився випадково лист Миколи Садовського, писаний до брата Івана з військового табору. У ньому виявлена сердечна туга за Україною і щире бажання якнайшвидшого повернення. І те щастя, яке він подарував своїй родині і всім друзям своїм поверненням, було і для його серця цілющою водою. Мати плакала з великої радості, батько, реаліст у житті, кричав в нестямі: "Горілки! На сто карбованців горілки!"

Це були незабутні хвилини для всіх рідних і близьких.

Але враження від страшних подій війни були такі тяжкі, такі болючі, що він не любив про них згадувати.

Спочатку він шукав забуття кривавих примар війни у батьківській хаті або на хуторі "Надія", серед херсонських степів, а потім, діставши листа від Марка Кропивницького, поїхав до нього в Кременчук, в російську трупу Ашкаренка, і там зіграв одну визначну роль у п'єсі, перекладеній з французької мови, в якій мав великий успіх. Це вирішило його майбутнє, його життєвий шлях.

Здобувши спільними зусиллями дозвіл уряду на постановку українських спектаклів і списавшись з деякими відомими аматорами, серед яких була Марія Заньковецька, і залучившись їхньою згодою, артисти Кропивницький і Садовський розпочали діло українського театру, діяльність якого тривала майже сорок років14. Спочатку на чолі стали Кропивницький і Старицький. Вони створили великий артистичний колектив, що чарував своїм художнім ансамблем всю стару Росію. Той колектив розпався згодом на чотири окремі трупи, що під орудою Старицького, Кропивницького, Садовського та Саксаганського мандрували по безмежних просторах країни і знайомили людей з минулим і сучасним життям українського народу.

З часом сценічний талант артиста Садовського так розвинувся, до таких дійшов висот, що найскладніші і найрізнохарактерніші типи драматичних героїв виходили як живі в його виконанні.

Того враження, яке вся творчість корифеїв, а особливо Садовського, справляла на широкі маси публіки, не виявити словами, бо слова надто мізерні. Цілу галерею типів і характерів змалював на подив світові цей великий драматичний артист. Де чув хто такий чудовий голос, що передавав всі найтонші відтінки почуття людського?! Хто так передасть страдницький монолог Тараса над трупом Тетяни Бондарівни? Або гнівний докір парубка паничеві над трупом нещасної Катрі, жертви панської пихи в драмі "Не так склалось, як жадалось"? Хто заспіває так думу сліпого Степана-невольника з драми Кропивницького? І безліч інших глибоко-трагічних арій і монологів. А разом з тим у родинному і товариському оточенні він був завжди душею товариства, живий, веселий співбесідник, який часто своїми гумористичними оповіданнями смішив до сліз слухачів. У цьому він міг змагатись навіть з братом Саксаганським, який був неперевершеним коміком у житті і на сцені. Характерною рисою натури Миколи Садовського була глибока любов до народної творчості, до українських дум і пісень, які він майже всі знав. Його справжнім щастям був той успіх, що випав на долю українського театру. Ні на які скарби світу не проміняв би артист Садовський свого становища українського актора.

Передо мною його театральні мемуари, в яких він згадує про колосальний успіх українського театру в обох столицях Росії і ті принадні обіцянки, якими редактор "Нового времени" Суворін переманював його і всіх корифеїв на казенну імператорську сцену, на широке, мовляв, море артистичної діяльності.

Безліч матеріальних вигод було їм пропоновано, аби лиш дали згоду покинути убогу селянську хату і перейти в пишний палац офіціального імператорського театру. І як здивований був той пан, коли переконався, що чесної людської душі не купиш і за гори золота! А одночасно любов до російської поезії, до демократичного російського мистецтва була близька серцю Миколи Садовського. У мене в пам'яті, обік українських дум і пісень, які він любив співати і вдома і на сцені, залишились, як живі, деякі російські, в яких змальовується велич природи або страждання людського серця. Ось ці пісні:

...Нелюдимо наше море:

День и ночь шумит оно,

В роковом его просторе

Много бед погребено!..

Погасло дневное светило,

На море синее вечерний пал туман.

Шуми, шуми, послушное ветрило,

Волнуйся подо мной, угрюмый океан...

...Порою я, мрачен, печален, угрюм,

По тайгах Сибири брожу...

Я і через п'ятдесят років не можу забути, з яким почуттям артист Садовський співав цю пісню Рилєєва (останню), в якій відбились страждання вигнанця за рідним краєм, смуток його і туга.

У цій пісні відбилась уся душа поета-страдника, пам'ять якого була близька і рідна серцю українського артиста.

* * *

Відпочинок душі й тіла після повороту з турецької війни, відпочинок серед тиші української природи, серед близьких серцю людей був конче потрібний для майбутнього актора Садовського перед початком його театральної діяльності, яка вимагала багато сили волі, праці, енергії і здоров'я.

Обов'язки артиста, режисера і керівника театрального гурту були надзвичайно тяжкі в ті часи немилосердних урядових циркулярів, всіляких утисків і заборон, з якими треба було боротись поводирям товариства. Це виявилось особливо тоді, коли заборонено було грати на Україні і увесь гурт мусив мандрувати по широких просторах країни від Балтики до Каспію і від Варшави за Урал.

А заборона ця тривала десять років!

Від берегів Неви до гір Кавказу, понад берегами Волги й тихого Дону, всі російські міста чули і захоплювались красою української пісні, співчуваючи щиро лихій долі українського трудящого люду, нужденного селянина.

Увесь культурний і робітничий світ великих міст Росії співчував горю "наймичок" та "безталанних" добре знаючи на власній долі, як тяжко жити простому людові в умовах царизму.

У своїй діяльності артиста й режисера Микола Садовський далекий був від бажання шукати дешевих лаврів, показуючи селянина в образі циркового блазня, з обов'язковим гопаком і горілкою; його метою було не смішити і бавити веселих паничів, — він хотів зробити театр школою просвітних ідей, де в живих образах змальовано все життя народу і подано критику нерівенства, визиску та несправедливого державного і суспільного устрою.

А крім того, він мав на увазі зробити свій театр місцем розваги і відпочинку трудящих класів міст, місцем, доступним для бідніших верств людності. Для цього раз на тиждень давались найкращі загальноприступні вистави (від 5 до 20 копійок), в яких брали участь усі кращі артисти. Ці вистави, що приваблювали маси робітників, школярів, студентів, бідних службовців, хатньої прислуги, солдатів, завоювали театрові щирі симпатії і прихильність пролетарської людності і немало спричинились до слави артистів. Микола Садовський завжди охоче провадив бесіди з робітниками, цікавився їх життям і роботою.

На своєму артистичному шляху Микола Садовський, крім гучного успіху і лаврів, зустрічає часто і терни колючі, що боляче ранили його душу. Це був насамперед арешт і заслання брата Івана, відсутність якого позначилась на деякий час і на художнім ансамблі товариства. Тоді Микола Садовський їздив до Новочеркаська провідати брата в засланні, допомагав йому матеріально й морально, взявся проводити через цензуру п'єси, до вистави не дозволені. І це трудне завдання вдалося йому, дякуючи успіхові, який театр мав у столиці. Навіть термін заслання Івана Карповича завдяки старанням Миколи Садовського був скорочений— на три роки, і це дало змогу старшому братові доживати заслання на хуторі і побільшувати репертуар театру.

Другою тяжкою подією був, як я вже згадувала, розділ трупи — лихо, що відчулось однаково всіма братами. Але другого виходу не було.

Справи театру часто викликали суперечки і непорозуміння серед головних його діячів: то репертуар, то маршрут, то обсада, то заборони і

безліч інших, причин доводили до суперечок. Краще було розійтись, ніж жити в незгоді15. Але скільки це коштувало здоров'я, нервів та душевного спокою всіх спільників! Пишу про це коротко, бо мені й досі серце болить! Зате ж, коли час і події заспокоювали образи й суперечки, головні діячі мирились і працювали разом на користь любимого діла, радість і щастя переполняли їхні душі. Так було разів зо три, і це були великі свята не тільки для колективу, а й для всіх друзів і прихильників українського театру.

Під час останнього передреволюційного десятиріччя своєї творчої праці Микола Садовський збагатив репертуар свого колективу, розширивши його, вперше в історії українського театру. Сюди ввійшли "Енеїда" за Котляревським, "Ревізор" Гоголя, "Продана наречена" Сметани, "Зачароване коло" Реділя, "Огні Іванової ночі" Зудермана, "Мазепа" Словацького, "Загибель Надії" Гейєрманса та багато інших п'єс, які давали змогу артистам всестороннє розвивати свої таланти. Місцем перебування товариства в зимові сезони був Київ — "Театр грамотности" на Великій Васильківській вулиці16.

* * *

Життя кожної людини може бути темою для літературної творчості письменника, а з життя такої людини, як Садовський, з тисячами пригод, сильних вражень, пережитих радощів і горя, можна було б не одну написати книгу. У цьому короткому нарисі я мушу і повинна дещо сказати про його близькі стосунки з людьми, про його родинне життя. Ще будучи на військовій службі в Бендерах, Микола Садовський брав участь в аматорських виставах, улаштовуваних драмгуртком його полку. Там познайомився він з талановитою аматоркою Марією Заньковецькою. З нею Микола Садовський грав Петра в "Наталці Полтавці", і вони обоє зробили на присутніх незабутнє враження щирістю гри і красою голосів, обличчя і постатів. З того часу починаються їх сердечні стосунки, взаємоприязнь і симпатія, а потім спільне життя і праця на сцені майже п'ятнадцять років. Хоча кінець-кінцем їхні шляхи розійшлися, і це було логічним наслідком їхніх великих

талантів, що єднали їм серця поклоників серед інших шляхів — шляхів творчості і праці.

Обдарований так щедро від природи і чудовим голосом, і красою обличчя, і талантом, Микола Садовський і на сцені і поза сценою привертав до себе серця людей — і чоловіків і жінок. І була вічна боротьба голосу серця з почуттям обов'язку і це було трагедією життя їх обох — Садовського і Заньковецької.

Згадуючи про діяльність Миколи Садовського, як талановитого артиста й режисера, несправедливо було б не згадати його твори і переклади, які збільшили репертуар і дали багатий матеріал для історика українського театру. Він переклав "Ревізора" Гоголя українською мовою, переробив "Горькую судьбину" Писемського у п'єсу "Нікандр безщасний", переклав "Гальку" Манюшко, зробив інсценівку "Енеїди" Котляревського. Ці твори не сходили з афіш київського театру М. Садовського аж до революції. Окрім того, його спогади "Мої театральні згадки", що були видані окремою книгою, малюють досить яскраво час і тяжкі обставини, серед яких доводилось жити і працювати діячам української сцени. На великий жаль, уся театральна бібліотека Миколи Карповича розвіялась по всій Україні, і ніхто не знає, де її шукати. Але це не зменшує його заслуг, не зменшує вартості тої праці, яку він виконав на користь свого рідного народу і свого улюбленого діла.

Примітки

1 Тут і далі див. примітки в кінці книги.

2 Цю статтю написано у 1941 році до сторіччя з дня народження М.Л. Кропивницького (21 квітня 1941 р.)

3 Автор не помиляється, коли значну долю успіху артистичної діяльності М.Л. Кропивницького приписує його природним здібностям,

його обдарованню, його чисто життєвій школі та інтуїції. Але Кропивницький пройшов велику сценічну школу в російських пересувних театрах, у Галичині, десятилітню школу, перед тим як стати на шлях професійного українського артиста. Виступивши вперше на великій сцені 13 листопада 1871 р. в Одесі, Кропивницький працює довгий час у відомій антрепризі Медведєва, а після краху і втечі останнього (1874 р.) з Херсона – в різних трупах. За десять років, з 1871 по 1881 р., М. Л. Кропивницький зіграв сотні ролей, всебічно розвинувши свій природний талант.

4 С. В. Тобілевич помилково вважає інсценівку Шевченкового "Невольника" першою драматичною спробою М.Л. Кропивницького. Ще 1871 року він написав і видрукував жарт на одну дію під назвою "За сиротою і бог з калитою". Далі йдуть названі С. В. Тобілевич п'єси "Новольник" і три оригінальні драми. З драм і комедій М. Л. Кропивницького варто згадати і такі популярні, як "По ревізії", "Пошились у дурні" та "Дві сім'ї". Неважко побачити, що С. В. Тобілевич, дякуючи особливостям її власної поетичної вдачі, згадує, як правило, лише про драми, трагедії та народні мелодрами, лише побіжно згадуючи про комедійні твори корифеїв, які посідали визначне місце в репертуарі старого українського театру.

Вказівка на обмеженість тогочасного репертуару цілком справедлива, але ж автор перераховує не всі п’єси репертуару аматорських гуртків. Зокрема тут не згадані дуже популярні на сцені твори Шевченка та Котляревського "Назар Стодоля" та "Москаль-чарівник"

5 Віддаючи весь свій час і енергію театральній справі, М. П. Старицький багато часу приділяв драматичній творчості, в тому числі і історичним темам. Про це свідчать не тільки його епічні твори, але й такі історичні драми, як "Богдан Хмельницький", "Оборона Куші", "Остання ніч".

6 І. К. Тобілевича було вислано до Новочеркаська 1881 року. В засланні він пробув близько двох років. 1883 р. він вступив до трупи М. П. Старицького

7 С. В. Тобілевич подає ті ж самі відомості про народження І. К. Саксаганського, які ми знаходимо у відомій бібліографічній праці М. Комарова ("Українська драматургія", Одеса, 1906 р.). Вони дещо суперечать запису в метричній книзі Покровської церкви с. Сергієвки, який наводить у своїх спогадах сам П. К. Саксаганський. "1859 року, — читаймо ми в записі, — травня 3 родився, а 4 охрищений Опанас, син Бобринецького повіту поміщика Сагайдака деревні Каменно-Костоватої управителя дворянина Карпа Адамовича Тобілевича і законної жінки його Євдокії Зіновієвої, обоє православні. Восприємниками були: того ж повіту поміщик штабс-ротмістр Яків Михайлів Александрович і с. Сергіївни приходського священика Павла Котляревського жона Єлена Маркова дочка. Таїнство хрещення справив священик Павло Котляревський з пономарем Ємельяном Семачевським" ("Театр і життя", "Рух", 1932 р., стор. 20). Отже доводиться припустити, що або в Каменно-Костоватій не було церкви і новонародженого повезли до церкви бувшого військового поселення с. Сергієвки, або те, що П. К. Саксаганський народився саме в цьому селі.

8 Наводимо частину монологу Івана Барильченка в точному авторському тексті: "Комедію нам дайте, комедію, що бичує сатирою страшною всіх і сміхом через сльози сміється над пороками і заставляє людей, мимо їх волі, соромитись своїх лихих учинків!.. Служить таким широким ідеалам любо! Тут можна іноді й поголодать, щоб тільки певність мати, що справді ти несеш нехибно цей стяг священний!" ("Суєта", дія III, ява VIII).

9. Трупа Саксаганьгого — Тобілевича була організована 1890 р. і проіснувала окремо, не зливаючись з іншими трупами корифеїв, до 1900 р., коли була зроблена ще одна спроба об'єднання.

10 В багатьох місцях книги С. В. Тобілевич пише про заборону українських вистав на Україні у 80 —90 рр. минулого століття. Але це визначення не зовсім точне; насправді вистави були заборонені з кінця 1883 р., майже на десять років, але тільки в межах Київського генерал-губернаторства. (За розпорядженням генерал-губернатора Дрентельна). Щоправда, Київське генерал-губернаторство охоплювало значну частину України, але лишались Одеса, Харків, Катеринослав

і ряд менших міст.

11Іван Тобілевич помер у Берліні після тривалої хвороби і операції 2 вересня 1907 року.

Наводимо частину монологу Івана Барильченка в точному авторському тексті: "Комедію нам дайте, комедію, що бичує сатирою страшною всіх і сміхом через сльози сміється над пороками і заставляє людей, мимо їх волі, соромитись своїх лихих учинків!.. Служить таким широким ідеалам любо! Тут можна іноді й поголодать, щоб тільки певність мати, що справді ти несеш нехибно цей стяг священний!" ("Суєта", дія III, ява VIII).

12 С. В. Тобілевич — автор великої книги спогадів про визначного драматурга І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого). Ця стаття не дає нового фактичного матеріалу про І. К. Тобілевича, але цікава як оригінальна спроба загальної ідейної та поетичної оцінки його творчості, спроба створення короткого літературного портрета письменника. Написано її влітку 1944 р., тобто перед 99-ми роковинами з дня народження драматурга. До сторіччя видавництвом "Мистецтво" була вперше видана окремим виданням книга С. В. Тобілевич — "Життя Івана Тобілевича".

13 В той час Іван Карпович переклав українською мовою ще один визначний твір іншою письменника-народника Глєба Успенського "Книжка чеков".

14 Коли стався розподіл труп, Марія Карпівна увійшла до складу трупи П. К. Саксаганського, в якій працював і 1. К. Тобілевич. Вона померла 1891 р. під час гастролей трупи Саксаганського в Одесі. Смерть М. К. Садовської викликала глибокий сум не тільки на Україні, серед товариства українських акторів, але й далеко за межами України. Цій трагічній події були присвячені статті й замітки в усіх періодичних театральних виданнях, в тому числі і в "Артисті".

15 М. К. Садовський народився 1836 року.

16 Згадуючи про сорок років діяльності театру корифеїв, С. В. Тобілевич має на увазі всю історію професійного українського театру від 1881 р. і до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це об'єднання різних театральних епох єдиними рамками надто загальне іі механічне. Театр корифеїв проіснував власне до першої російської революції 1905 р. З того часу він не створив нічого нового ні в галузі

драми, ні в галузі акторської майстерності і режисури, і

року 1907 поступився місцем новому театру М. К. Садовського, діяльність якого, складна і суперечлива, не може розглядатись як безпосереднє продовження традицій театру корифеїв. Садовський зрадив демократичні традиції корифеїв, давши велике місце в своєму репертуарі націоналістичній романтиці (в історичних виставах), творам Вннниченка, а

також антиреалістнчним течіям.

17 За традицією С. В. Тобілевич пояснює розходження корифеїв майже в усьому особистим їх характером і суперечками. Це вірно тільки до деякої міри. Насправді між театром Саксаганського —Тобілевича, який був найбільшим

в українському театрі втіленням критичного реалізму, і трупою Старицького чи навіть Кропивницького існували найглибші розходження саме в сфері творчій, духовній. Про це яскраво свідчить не тільки порівнення їх репертуарів, не тільки несхожість драматургії кожного з трьох керівників (адже в театрах Тобілевичів, Кропивницького, Старицького йшли найбільше п'єси власного авторства), але й розбіжність театральних "платформ", акторської і режисерської техніки.

18 Це приміщення так званого Троїцького народного дому по Червоноармійській вулиці, в якому багато років працює театр Музичної комедії.